

УДК 347.151:355.271+069.8:930.3]“1939/1945”

© Валентина СМІРНОВА

ПРО СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс)

Охарактеризовано загальні особливості колекції матеріалів радянських військовополонених українського походження у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Розглянуто найбільш інформаційно насичені документальні свідчення персоналій, що висвітлюють різноманітність моделей їх поведінки в екстремальних умовах полону, навіть у дуже вузьких рамках вибору між смертю та виживанням.

Ключові слова: Друга світова війна, українські бранці, стратегії виживання, документальні спогади.

У доробку сучасної вітчизняної історіографії є чимало ґрунтовних праць, що висвітлюють так звану макроісторію військового полону в роки Другої світової війни, зокрема трагічну долю понад 5 млн радянських бранців, які стали заручниками протистояння тоталітарних режимів [1; 5; 9; 12–15; 42–45; 47]. Утім, останнім часом науковці дедалі активніше вивчають і «мікроісторичні» аспекти цієї складної та маловивченої проблеми, де головним об'єктом досліджень є людина, яка в екстремальних умовах полону мала робити невідворотний вибір між смертю та способом виживання, його ціною [6]. Слід зазначити, що перед таким внутрішнім вибором поставали представники будь-яких національностей серед радянських військовополонених, однак російські історики шельмують саме українців як «добровільних помічників Вермахту». Один із головних їхніх аргументів полягає в тому, що вже на початку німецько-радянської війни українські бранці отримали привілеї серед таких «національних груп», як «білоруси, латиші, естонці, фіни, грузини й німці Поволжя» [13, 351; 41, 18–19].

Які були варіанти порятунку бранців, попри всі жахливі умови перебування в полоні? Наскільки відрізнялися моделі їхньої поведінки залежно від

попереднього життєвого досвіду, військової професії? Наскільки вони могли сподіватися на якісь сприятливі зовнішні чинники?

Цілком зрозуміло, що відповіді на ці запитання треба шукати в широкому спектрі таких альтернативних історичних джерел, як спогади учасників та очевидців подій, хоча не обійтися й без документальних матеріалів загального характеру (на жаль, з об'єктивних причин їх обмаль).

З огляду на сказане звернемо увагу на унікальну колекцію з історії військового полону наших співвітчизників у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, де нині загалом налічується близько півтисячі одиниць музейних предметів у всіх групах зберігання основного фонду (окрім «Зброї») і кілька десятків одиниць – у науково-допоміжному фонді. Загальні хронологічні межі цього зібрання – від 1930-х років і до сьогодення. На наш погляд, відповідно до джерела надходження, персональної належності та характеру матеріалів цей унікальний масив варто структурувати за такими основними групами.

Перша група містить 67 персональних комплексів, отриманих у результаті безпосереднього спілкування з колишніми бранцями або їхніми рідними (беремо до уваги й ті з них, що надійшли з МПУ і ДІМ УРСР¹, головних фондоутворювачів Меморіального комплексу). Це колишні вільнонаймані, червоноармійці, сержанти, офіцери; крім чоловіків – шість жінок; є й загиблі бранці. З об'єктивних причин прямі документальні свідчення про полон у цих фондоутворювачів відсутні, утім, близько третини з них залишили рукописи, епістолярій або аудіо-документи про боротьбу за життя та волю в полоні. Зауважимо, що такі матеріали надходили до фондозбірні переважно за результатами цілеспрямованого наукового комплектування, починаючи від 1990-х років, тобто в умовах моральної реабілітації жертв нацизму та гідного увічнення їх пам'яті на державному рівні. До того ж для більшості авторів письмових та усних спогадів це загалом збіглося з часом підбиття життєвих підсумків та їх оцінкою.

Друга група – матеріали з колишнього особистого архіву Сергія Смирнова². Серед них: по-перше, записи бесід письменника-дослідника з колишніми бранцями, активними учасниками табірної підпілля, зокрема в Богунському таборі для радянських військовополонених м. Житомир, «Грослазареті-301» м. Славута (нині Хмельницька область), концтаборі Маутгаузен (нині Республіка Австрія); по-друге, листи-відгуки від його радіослухачів і телеглядачів: колишніх військовополонених або їхніх рідних, а також очевидців подій (загалом до півсотні одиниць).

Третя група – матеріали з особистого архіву Андрія Кондратюка, краєзнавця, дослідника історії нацистських концтаборів у м. Володимир-Волинський (загалом 10 одиниць) [10–11].

¹ МПУ – аббревіатура республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» (1946–1950). ДІМ УРСР – Державний історичний музей УРСР.

² Смирнов Сергій Сергійович (1915–1976) – письменник-дослідник, телерадіопубліцист, ініціатор масового руху з розшуку невідомих радянських патріотів, учасників Другої світової війни

Гадаємо, є сенс виділити найбільш інформаційно насичені документальні матеріали із цього зібрання та з'ясувати їхній джерельний потенціал.

Більшість презентованих персоналій потрапили в полон унаслідок катастрофічних поразок радянських військ на південно-західному та південному напрямках у 1941–1942 рр., із яких до третини осіб – важкопораненими та контуженими.

Коли подолянин, військовий лікар 3 рангу Станіслав Кшановський (старший лікар 146-го медсанбату 141-ї стрілецької дивізії 37-го стрілецького корпусу 6-ї армії Південного фронту) 6 серпня 1941 р. дістав поранення уламком снаряда у праве стегно, йому на допомогу вмить прийшли товариші по службі – лікар Герасимович і фельдшер Володимир Сученко. Наступного дня вони опинилися разом у полоні. Станіслав Кшановський згадував про це так: «Німці невдовзі закінчили прочісування і розправу з важкопораненими, зібравшись групою неподалік від нас... Кілька з них підійшли до мене і Герасимовича, показуючи пальцями на шпали та змійки в петлицях та вигукуючи “арцт”, що означало “лікар”. У відповідь ми згідно кивнули, можливо, цим самим зменшивши ступінь жорстокості щодо себе... Невдовзі дали команду встати й вишикуватися, а потім рухатися путівцем у вказаному напрямку... Попереду нашої колони рухалося кілька возів, і мені дозволили триматися за один із них. Минуло понад дві доби, як я нічого не їв, але й бажання, а тим більше апетиту, в мене не було – я все ще був у стані стресу. Єдине, що дуже хотів, – пити... Турбувався, щоб не було нагноєння рани, але втішало те, що зі мною були мої друзі...» [36]. Він не міг не згадати з вдячністю і про тих жінок, які зустрічали колону військовополонених, що рухалася повз села, і під загрозою розстрілу намагалися роздати бранцям якусь їжу: шматки хліба, пляшки з молоком, печену картоплю, кашу в мисках або в горщиках: «Пляшки передавали з рук у руки, хліб ламався на шматки, картоплю роздавлювали... Нас, хто йшов у колоні, дивувало, з якою неймовірною швидкістю населення не тільки дізнавалося про те, що рухається колона знесилених полонених, а й у стислий термін встигало підготувати для нас продукти... Жінки проводжали нас поглядом зі сльозами на очах...» [36].

За спогадами Станіслава Кшановського, євреїв і політпрацівників із їхньої колони охоронці розпочали розстрілювати від самого початку полону, а основну акцію з подібної селекції десь тиждень по тому провела команда есесівців. Йому довелося похвилюватися, про що він засвідчив: «За околицею чергового села була команда зупинитися. Після п'ятихвилинного перепочинку нам скомандували згрупуватися за національною ознакою. Я не знав, як учинити. За документами я “українець”, хрестили мене в костьолі, і моє прізвище польське. Я захвилювався, вагаючись, як мені бути, тому що вже добре знав, що німці за найменший обман розстрілювали... Все ж я вирішив стати в стрій до українців. Після цього сталася витончена за своєю страхітливістю розправа з євреями» [36].

Під час оборони Севастополя подолянин Михайло Бацула, політрук роти 2-го батальйону 8-ї бригади морської піхоти, був десять разів поранений уламками снарядів, а 29 червня 1942 р. – особливо важко, в обидві ноги. До того ж

кілька днів по тому зазнав ще й контузії. Коли отямився, збагнув, що він у полоні вже дві доби і весь цей час ним опікуються його колишні підлеглі. Вже перебуваючи в Бухенвальді, Бацула спромігся відтворити з пам'яті найголовніші деталі й епізоди з пережитого від початку полону в так званому щоденнику, де насамперед віддав належне всім, хто не дозволив йому загинути від куль охоронців пересильних таборів. На нашу думку, на особливу увагу заслуговують такі фрагменти із цього унікального джерела: «4 липня. Прийшов до тями на машині, яка перевозила мене із Севастополя на Куликове поле. Виявилось, що Гукленков і Якушев не полишили мене, а навпаки, усі мої документи та інші речі знищили, морський кітель зняли і кинули, а переодягли в армійську сорочку. Тому що й вони були поранені, їм вдалося випадково сісти на автомашину...

6 липня. Уранці всіх здорових вивезли з табору, залишилося на Куликовому полі близько 2 тисяч чоловік, виключно поранених. Нас відправляють на Інкерман. Мене буквально несуть на руках...

11 липня. Немилосердно пече сонце. Рани суцільно забиті пилом, у двох ранах завелися хробаки. Біля невеличкої палатки понад 800 поранених. Стоїть п'ять черг для того, щоб зробити примітивні перев'язки. Завдяки Гуленкову, який дістав бинти й марганець, рани були промиті й перев'язані... Я відчував, що втрачаю останні сили, але води з невеличкого озера не пив. Знав, що обов'язково захворію на дизентерію. Існував на 150 г хліба, воду кип'ятили в казанках, і лише її пили. Хлопці тричі робили спроби потрапити зі мною на етап, але через мене не змогли...

17 липня. Табір Сімферополь. Тут уперше зміг промити добре свої рани чистою холодною водою. Тут зустрів на повірці поранених свого батальйонного комісара Зарицького. Немає слів, як я йому вдячний. Рани були промиті, очищені, витягнуті два осколки, а потім я був покладений на нари в бараках...

19 липня. Прибіг Зарицький: «Тебе розшукують по табору поліцаї. Швидко злізай та ховайся під нари!» І ось я дві доби перебуваю під нарами. Туди ж мені доставляли їжу та воду...

30 липня. Привели нас до санчастини, де я зустрівся з лейтенантом Дивновим. Він перебував в офіцерському блоці. Мене направили в санчастину. Тут, у лікарні, я зустрів командира відділення Кавуна та лейтенанта Грищу, яких я не бачив 9 місяців. Тут я залікував поранення, за винятком того, що на нозі, – у великому пальці осколок так і залишався» [29].

Важкопоранену та контужену кримчанку, старшого сержанта Марію Байду, санінструктора 2-го батальйону 514-го стрілецького полку 172-ї стрілецької дивізії Приморської армії Північно-Кавказького фронту, Героя Радянського Союзу, врятували медичні працівники, які потрапили разом із нею в полон у Севастополі. Про це вона згадала у листі до дирекції Меморіалу, що, зокрема, містить таку цінну інформацію: «Я пройшла ряд таборів у Криму, потрапила в тюрму, і десь у вересні 1942 р. нас завантажили у вагони й відправили в Слауту. По прибутті до Слаути я дуже хворіла, бо була поранена, контужена й дуже слабка.

Завдяки нашим медсестрам і лікарям, які перебували разом зі мною, мене виходили, але я залишалася слабкою. Десь глибокої осені в славутьських лісах були розстріляні останні євреї, які працювали у швейних майстернях. Тому до табору приїхав польський пан набирати групу осіб, які вміють шити. Наші дівчата, щоб урятувати, записали мене до цієї групи. Нас 11 осіб привели в м. Славута й розмістили в якійсь кімнаті на соломі. Щоранку під охороною поліцаїв нас виводили на роботу до швейних майстерень, що були в Будинку піонерів. Оскільки я ще була дуже слабка і мені загрожувало повернення до табору, Ксенія Кареніна, за відсутності наглядача робила мою роботу – в мене не було сил крутити швейну машинку. Ксенія Кареніна – учасниця оборони Севастополя, медсестра бронепотяга “Железняк”. Завдяки їй я мала час набратися сил і змогла працювати на машинці» [28].

Улітку та восени 1941 р. гітлерівці дозволяли військовополоненим-медикам надавати допомогу в пересильних таборах і навіть створювати тимчасові госпіталі для важкопоранених або хворих. Наприклад, вінничанина Якова Сольського, колишнього бійця київського міського партизанського загону «Перемога або смерть», наприкінці вересня 1941 р. врятував від запалення прямої кишки невідомий йому «медик-майор» у стихійно організованому шпиталі пересильного табору в с. Крупівля на Київщині [38].

Полтавчанка, вільнонаймана Оксана Романченко, медсестра, яка наприкінці вересня 1941 р. потрапила в полон під час Оржицької оборони, працювала в тимчасовому госпіталі с. Вереміївка (нині Полтавської області) увесь термін його функціонування, тобто до кінця весни 1942 р. Вона залишила досить важливі свідчення і про організаторів цього своєрідного медичного закладу, і про його специфіку. З її листа до Сергія Смирнова: «Леонід Сілін сказав, що йому німці дозволили організувати госпіталь для українців, щоб у ньому не було жодного єврея, офіцера чи росіянина. Ми це зробили. Ми писали списки поранених і тільки українські прізвища. Наприклад, Іванов, а писали “Іваненко”. Перев’язувальний матеріал, медичний інструментарій ми підбирали з трофейних машин, дуже економили, бинти прали... Нас постачали навколишні колгоспи й місцеве населення... Коли до нас приїжджала німецька комісія для відбору легкопоранених і тих, хто одужав, аби перевезти їх у концтабір до м. Кременчук, Сілін давав завдання, щоб жодного з тих, хто одужав, не було... На здорові ноги накладали шини, бинтували брудними бинтами – і всі були “лежачі” й “важкопоранені”... Здавалось, колектив наш був спаяний, проте опісля знайшлися зрадники, котрі написали німцям, що в нашому госпіталі під маркою “українців” багато росіян, офіцерів та євреїв...» [26].

Ті бранці, які на початку полону були ще в більш-менш нормальному фізичному стані, все-таки неминуче стикалися зі «своїм» рівнем складних випробувань. Хто приходив їм на допомогу, що їх рятувало насамперед? Вчитаемся в рядки свідчень.

Із листа старшого лейтенанта у відставці Семена Юренка, колишнього начальника бойової частини канонерського човна «Кремль» Дніпровського загону Пінської військової флотилії, до доньки свого колишнього однослужбовця, майора Петра Дерibasова: «Я щасливий, що Бог мені дав довгий вік. Це, мабуть, для того, щоб нарешті подякувати та поклонитися Вам, Ліліє Петрівно, за батька, людину надзвичайної мужності та доброти... У Києві в мене з Вашим батьком були лише офіційні стосунки, хоча він як командир новоствореної роти комначскладу флотилії (створена, коли почали прориватися на Бориспіль) дуже по-товариському ставився до підлеглих, його за це поважали... У полон ми потрапили майже одночасно, приблизно 23 вересня 41-го року. Бориспільський і Дарницький табори пройшли окремо... Уранці в Дарниці нас погнали на фільтрацію. Вирішив: моя чорна флотська шинель може бути схожою на цивільний одяг. Поліцай рвавкнуп і так почастував мене дубцем, що я віддав і шинель, і взуття, залишившись у самій білизні... Далі етапом на Васильків і Житомир (пішки)... У Ровенському таборі нас, “дніпровців”, зібралось близько трьох десятків... Петро Сергійович був у повній флотській формі. За свої гроші він купив на табірному базарі для мене взуття – один черевик і один гумовий чобіт без підошви. За шість пайок хліба (допомога товаришів) Петро Сергійович виміняв для мене й теплу довгу кавалерійську шинель».

У грудні 1941 р. вони були переведені етапом до Володимир-Волинського табору, де зараховані до різних бараків: Петро Дерibasов – до «російського полку» (уродженець нині Орловської області, Російська Федерація), а полтавчанин Семен Юренко – до «українського». Попри те, вони бачилися й надалі, а на початку наступного року в таборі почалася епідемія висипного тифу. Юренко прохворів кілька місяців, а коли видужав, дізнався, що його рятівник помер. Припускав: «Він витримав би, але тієї весни годували тільки просяною баландою, це, мабуть, і пришвидшило його застарілу хворобу, виразку шлунка» [40].

Полтавчанин, старший лейтенант Микола Григор'єв, командир роти мостового батальйону 1-ї гвардійської залізничної бригади 12-ї армії Південного фронту, потрапив у полон у червні 1942 р. на хуторі поблизу м. Шахти (нині Ростовської області, Російська Федерація). Разом із товаришем за допомогою господаря хати встиг переодягнутися в цивільний одяг, але чомусь заховав посвідчення особи в чобіт. Згадував про це так: «Поліцай рвонув той чобіт... І мене відвели в групу офіцерів... Була остання надія – зберегти годинник. І вона не справдилася. Добре, що не пристрелив мене... Привезли хліб. По буханці на двох. Така “розкіш” трапилася вперше. Значить попереду далекий шлях. Одну частину з'їв, другу – мені запропонували обміняти на шинель (ціна за шинель!!!), а третю – заховав у ганчірку й під одяг. Увечері пізно завантажили у вагони. Темрява. Вирішив присісти. Не встиг підстелити, як у мене блискавично з одягу витягнули хліб. Спочатку – острах. Промайнуло чимало думок: “Звірі! Всюди тебе підстерігають”. А потім вигукнув: “Товариші, в мене вкрали хліб!” У одного знайшлися сірники. Тільки чиркнув вогонь, по вагону пройшла автоматна черга.

Усі припишкли, тихенько перешіптуючись, домовилися, щоб до ранку ніхто свою пайку не їв, а зранку зробимо внутрішній обшук. Але яким чином впізнати вкрадене! Зранку мій хліб лежав кинутий у параші. Це ж треба, який тип ховався серед нас. Але загальна підтримка підсилила мій дух...» [17].

Про схожу загальну товариську підтримку згадував і луганчанин, молодший лейтенант у відставці Микола Цемкало в інтерв'ю Сергієві Смирнову (1963). Цілком очевидно, що, опинившись у полон 6 червня 1942 р. в районі с. Капітанове (нині Луганської області), він як політпрацівник – заступник командира з політичної частини мінометної роти 88-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 57-ї армії Південного фронту, будь-якої миті міг потрапити під розстріл. Він засвідчив таке: «Вранці вигнали на площу. Приїхав комендант і почав відбирати євреїв і політпрацівників. Один старий, їздовий із нашої дивізії, каже: “Виходьте, ну, чого стоїте!». А я з лейтенантом Володею Лапіковим, командиром взводу. Того старого хлопці затягнули назад і задушили в натовпі, аби не доніс. Відібрали євреїв і тут-таки під стіною церкви розстріляли...» [8].

Для підняття морального духу полонених мав значення будь-який добрий приклад гідної людської поведінки. Про це, зокрема, переконливо свідчив кропивничанин, колишній інтендант 3 рангу Андрій Пирогов, начальник продовольчого відділу 51-ї армії Північно-Кавказького фронту, який потрапив у полон 4 вересня 1942 р. в Аджимушкаї під Керчю (нині Автономна Республіка Крим), в інтерв'ю Сергієві Смирнову. Процитуюмо такий фрагмент: «Керченський табір... Був такий майор Зарембо, начальник вузла зв'язку Чорноморського флоту. Пізніше сюди привезли Качуріна Володьку, п'ятьох катакомбівців. Спочатку я сидів у камері, в якій було осіб п'ятнадцять. Вигляд у багатьох із них був пригнічений. Почав з'ясовувати причини. Одна з причин була така. Наші полонені мали віддавати честь навіть німецькому столу. Якось я дістав бритву, шматок дзеркала і у дворі біля крана почав голитися. У мене було погано зі здоров'ям, авітаміноз ще не закінчився, не працював шлунок. Але вигляд повинен був бути гідний, я ж людина. Дивлюся: йде солдат. Я голюсь. Він підійшов і почав лаяти, щоб я виструнчився. Я кажу: “Ви – солдат, а я – офіцер”. – “Да я тебе!..” (він досить правильно висловлювався російською). Аля ця сцена мені навіть сподобалася. Мені тоді було байдуже, що він зі мною зробить, але я побачив, як мої товариші підтягнулися. Можливо, про це якось нескромно казати, але це факт» [46].

Відомо, що українські бранці впродовж перших півроку війни підпадали під масове звільнення з полону [13, 351]. Чи справді в цей період було досить легко скористатися своєю дещо привілейованою національною ознакою?

Наприклад, за усними свідченнями таких колишніх бранців, як житомир'янка Людмила Сліпченко, колишня вільнонаймана, санінструктор 339-го медсанбату 1043-го стрілецького полку 284-ї стрілецької дивізії 37-ї армії, а також киянин, сержант у відставці Микола Карпенко, колишній командир гармати 4-го зенітно-артилерійського дивізіону Київської зони ППО Південно-Західного фронту, вони не мали особливих проблем зі звільненням. Обое

вийшли на волю як місцеві мешканці наприкінці вересня 1941 р.: вона – з Яготинського пересильного табору, він – із лісового табору в Дарниці в Києві [4; 3].

Микола Герасимов, колишній боєць загону народного ополчення Залізничного району м. Києва, лише на схилі років наважився розповісти рідним про те, що був звільнений із Дарницького табору завдяки дружнім контактам із німцем-охоронцем. Тоді, на початку жовтня 1941 р., він отримав від свого незвичайного рятівника на прощання ілюстровану листівку, що тепер сприймається як своєрідний «речдок» існування справжніх людських стосунків усупереч будь-яким несприятливим зовнішнім обставинам [30]. Виявилося, що німець, як і Герасимов, свого часу боровся з карними злочинцями та навіть перебував за ґратами концтабору в Дарниці, з тією лише різницею, що це було в 1918 р. і той табір був для німецьких військовополонених.

Слід зазначити, що в Дарниці, шукаючи «свого» (чоловіка, сина, брата тощо), люди нерідко викупували в охоронців за нехитрий хабар і зовсім незнайомих бранців.

Житомир'янин, старший лейтенант Володимир Кальченко, старший помічник начальника продовольчого відділення інтендантського відділу штабу 6-ї армії Південно-Західного фронту, потрапив у полон у районі с. Підвисоке (нині Новоархангельського району Кіровоградської області) в серпні 1941 р. Легкопоранений, він перебував у таборі-лазареті «Уманська яма» (нині м. Умань Черкаської області), а в листопаді 1941 р. – був відправлений до Дарницького табору, звідки незабаром звільнений за хабар підпільницею Ольгою Коргуною, своєю майбутньою дружиною [2]. Приклад досить характерний для звільнення бранців цього табору впродовж першого періоду війни.

Цікаві деталі звільнення з полону фігурують у спогадах киянина Федора Худякова, колишнього писаря 1-ї роти 2-го окремого батальйону КиУРу. Контужений, він потрапив у полон 22 вересня 1941 р. в районі с-ща Березань (нині м. Березань Київської області), пройшов через кілька пересильних таборів на Київщині, зокрема в м. Бориспіль, лісовий табір у Дарниці й табір на вул. Керосинній у Києві. Саме тут, на Керосинній, він зрозумів, що має певний шанс поборотися за своє визволення, і використав його 22 жовтня (тобто рівно місяць потому, як потрапив у полон). «У дворі, куди нас пригнали на ніч, – згадував колишній бранець, – була ділянка, що обмежувалася з одного боку бетонною стіною гаража, з іншого – руїнами казарми. Якщо непомітно по одному пробратися за стіну гаража та пересидіти добу без їжі в руїнах, то потім можна непомітно вклинитись у першу порцію тих, кого відпускали на волю... І ось ми отримуємо пшоняний кандьор. Потім нас, 400–450 осіб, переганяють у третій двір, де розташовані рядами не цегляні, а дерев'яні казарми. Протримали до 11-ї години, потім вишикували, і з'явилися два німецькі офіцери в супроводі кількох автоматників і перекладача: “Ви будете вільно працювати на своїй землі. Випускаємо тільки українців Правобережжя. Якщо хтось обдурить – такі полонені будуть негайно розстріляні”. Зрозуміло, усі були “українцями”...» [39].

Значно більше довелося поборотися за своє визволення киянину, відомому партійному функціонерів Костянтину Квятковському. За кілька місяців до початку війни його було призначено секретарем Кіровського (Печерського) райкому партії, а 29 червня 1941 р. за розпорядженням ЦК КП(б)У зараховано до керівного складу КиУРу (відповідальним за будівництво однієї з його ділянок). Контужений і легко поранений у районі Березані, він потрапив у полон 1 жовтня 1941 р., пройшов через кілька пересильних таборів на Київщині. Варто виокремити з його спогадів ці рядки, де він наводить деякі суттєві деталі про особливості свого перебування в полоні, починаючи з табору на вул. Керосинній у Києві: «Увечері прийшли на Керосинну, ніч надворі. Усюди поліцаї і “стукачі”. Вдивляються в обличчя, а вони настільки виснажені, почорнілі, у заростях волосся, бороди, вусів... – свого не впізнаєш. Через добу погнали на Васильків, а далі в товарняку – до Житомира, Володимира-Волинського, Ровно. Звичайний табір із колючим дротом, але – щодоби по консервній банці баланди. Частково з табору відпускають додому, але тільки мешканців Правобережжя. Вирішив: назвусь “Михалюком”, за прізвищем дружини-вінничанки. 14 листопада оголосили: “Вінницька область, шикуйся!..” Товариші вивели мене за колючий дріт під руки...» [35].

Під прізвищем Михалюк підпільник Костянтин Квятковський успішно діяв увесь період нацистської окупації, про що, зокрема, свідчить його тимчасовий паспорт № 4477, виданий 23 березня 1943 р. Жмеринською міською управою [35].

Частина бранців опинялася на волі, йдучи на службу до колаборантських формувань. Припускаємо, що нерідко така модель поведінки була вимушеною. У цьому, зокрема, переконують рядки зі спогадів житомирянина, молодшого лейтенанта у відставці Володимира Киталова: «Після окупації Києва німці почали вибирати військовополонених, які бажали вступити до київської поліції. Перші дні охочих не було. Літні полонені давали поради, як вибратися з табору, отримати зброю та втекти через фронт до своїх. Німці відібрали невелику кількість здорових людей, яким таким чином вдалося вибратися з табору. Про їхню дальшу долю невідомо...» [18].

У цьому сенсі варто звернути увагу й на такі рядки зі спогадів Миколи Цемкала: «До табору в м. Лисичанськ приїздив генерал, який закликав записуватися до Російської визвольної армії. Знайшлося небагато, дві-три людини» [8].

Донеччанин, рядовий у відставці Олександр Норох, колишній боєць 108-го саперного батальйону 62-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Південно-Західного фронту, у листі Сергію Смирнову досить негативно окреслив образ «Степана зі Сніжного», бо, потрапивши в полон, той майже одразу погодився «служити фашистам». Утім, і Норох невдовзі опинився майже за крок від такого рішення: «На четверту добу відправили етапом через Белгород до харківської тюрми на Холодній горі. Я важко захворів. Лежав на другому поверсі на залізному ліжку і марив. До мене нерідко приходив Андрій, веселий русявий хлопчина з Луганська, приносив гороховий суп з олією (він працював робітником на кухні). Якось до

мене підсів молодий вірмен, який назвався представником місцевої поліції. Він запропонував мені повернутися до мого рідного с. Привольне Солонянського району Дніпропетровської області. Я без міркувань розповів йому свою біографію та погодився підписати прохання до коменданта. Але хвороба знову знайшла мене» [23].

Однозначно засуджував «запроданців-полонених» чернігівець, старший сержант у відставці Георгій Котляр, колишній командир відділення 34-го мотоциклетного полку 34-ї мотомеханізованої бригади 38-ї армії Південно-Західного фронту. Він потрапив у полон під час Барвінківсько-Лозівської операції 22 червня 1942 р. Ось його міркування: «Серед військовополонених німці виділили групу перебіжчиків. Ні, не заздрю я їм! Одяг та взуття, які їм були видані в нагороду за “подвиг”, не зіграли їх. А ті півлітра баланди, що іноді їм видавались, не врятували їх від смерті. Всяка зрада батьківщини каралась у нас самосудом та презирством» [19].

Звільнитися з полону можна було й завдяки численним виявам допомоги медиків-підпільників табірних лазаретів у м. Умань, м. Житомир, м. Слаута, а також завдяки людяності та милосердю мешканців окупованої України, зокрема персоналу лікарень м. Харків і м. Дніпропетровськ [7; 20–22; 24; 27]. Зауважимо, що у спогадах очевидців цих подій відсутні конкретні прізвища українців. І це зрозуміло: автори хотіли привернути увагу до самих фактів такого рятування полонених узагалі.

Покажемо ось такий уривок зі спогадів Ганни Панкової, колишньої медичної сестри полового будинку № 1 м. Дніпропетровськ: «Наприкінці грудня 1941 р. наш головний лікар одержав розпорядження управи виписати терміново всіх і підготуватися до прийому поранених військовополонених, котрі до цього перебували в Мечниковській лікарні... Зі сльозами на очах переносили ми їх на ношах у палати на ліжка, на чисту постіль... Головний лікар одержав наказ: усіх поранених військовополонених після одужання передавати у табір для військовополонених, що в колишній тюрмі. Були поранені, у яких була ампутована рука, нога... Таких поранених дозволялось відпускати додому, якщо їхній дім був по правий бік Дніпра. Склалися списки. Я як старша сестра ходила до старшого лікаря табору. Він призначав німців у комісію, призначав день приходу. До цього ми збирали поранених з ампутацією у двох палатах... і говорили прізвища тих, кого призначали на виписку... Таким чином вдалося відпустити близько 35–40 осіб, але потім німці припинили видачу довідок... Тоді Носар домовився з лікарем інфекційної лікарні, яка відправлятиме полонених під виглядом захворілих інфекційною хворобою, а там їх будуть реєструвати як хворих місцевих мешканців. Треба було хоч комусь із так званих родичів прийти по одяг... Ось такими родичами й були наші співробітники...» [24].

Цікаво, що у вересні – жовтні 1941 р. на Полтавщині окупаційна влада давала змогу старостам або спеціальним уповноваженим звільняти з полону місцевих громадян. Це засвідчено в листах-спогадах Дмитра Пінчука, колишнього

уповноваженого Василівської сільради (нині Козельщинського району Полтавської області), Сергію Смирнову. Зокрема, звертаємо увагу на такі фрагменти з них: «Наприкінці вересня зайшли до мене сільські чоловіки, старші й молодші за мене. Словесно розповіли мені про наказ німецького командування, щоб село визначило старосту або уповноваженого отримувати своїх людей під розписку. І я з ними пішов на хутір Корецький, по сусідству, до Корецького Пантелеймона Гавриловича, де й було проведено вибори уповноваженого для поїздок по таборах. У виборах брало участь 26 чоловіків, жінки участі не брали. Жереб випав на мене. Суперечити я не міг, бо більшість чоловіків належали до куркульських елементів. Другого дня я почав робити список на усіх чоловіків, хто вибув із села. Поїхав до районної управи і комендатури, оформив печатками, німецькими орлами. На 260 чоловік списки були зроблені... “Консультував” нас головний комендант усіх таборів. 20 старост послушали “мораль” про те, що звільняти треба виключно своїх, українців, інакше – розстріл. Розписалися, що прослухали, і отримали перепустки. Настрій старост був пригнічений. Ніхто з них не пішов до таборів...» [25].

Пінчуку вдалося-таки звільнити з кількох відділень Кременчуцького табору 232 в'язнів, які були не місцевими, але переважно українцями. Звичайно, без хабара поліції в нього не обійшлося.

Характерно, що бранці використовували для свого визволення й досить широкі можливості «народної пошти», тобто перекидали записки для своїх рідних через огорожу табору, сподіваючись, що їхні адресати обов'язково знайдуться. У музейній колекції є одна з безлічі таких записок, якою чоловік сподівався повідомити дружину: «Київ, вулиця Михайлівська, 9, кв. 8. Кашинцевій Ользі Петрівні. Її чоловік Кашинцев Іван Олександрович перебуває в таборі військовополонених у с. Куликівка в 60 км від міста Кременчука, в залізничній групі, на шляху Кременчук – Полтава. Треба обов'язково приїхати до нього в табір. 29 листопада 1941 р.». На щастя, кілька днів по тому повернувся додому й сам господар, колишній боєць народного ополчення Ленінського району м. Києва, який утік із табору (нині с. Коломацьке Полтавського району Полтавської області). Але й дружина Кашинцева не покладалася лише на волю випадку: у пошуках чоловіка вона неодноразово ходила в Дарницю, зверталася по допомогу й до Київського осередку Українського Червоного Хреста [34; 48].

Майже кожен другий із презентованих персоналій намагався використати будь-які можливості та обставини, щоб опинитися на волі. Більшості з них це вдалося, іншим не пощастило. Втікали по кілька разів, поодиночі й групами, стихійно та організовано.

Наприклад, киянин, вільнонайманий Володимир Галяпа, боєць трофейно-санітарної команди 667-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, потрапив у полон 6 жовтня 1941 р. ближче до вечора і вже до опівночі зміг опинитися на волі. Він згадував про це з гордістю: «Мені сімнадцять із “хвостиком” було, а я таку комбінацію вигадав, що й не повіриш!

У цей день ми у складі полку рухалися по шосе Мелітополь – Запоріжжя. Люди були дуже стомлені таким маршем. А тут – прицільний мінометний вогонь... Люди розбіглися по всьому полю. А там оранка була така чорна... Залягли, зливаючись зі стернею. У мене був наган у кишені шинелі, загорнутий у хусточку. Німці були вже звичні до того, що вони брали в полон десятками тисяч наших людей. Не обшукали. Він тільки крикнув: “Рус, ауф!” – я й піднявся. Повели нас узагалі десь близько півтори сотні осіб. Там колгоспна стайня була. Крапав дощик. Уже темно. Про їжу ніхто й не думав. Кожен – про щось своє... А ті все ходять, ходять і по головах світять ліхтарем. Один – туди, інший – сюди. Потім лише один із них став так ходити. Дощ, бридко, нудно. Мабуть, вони домовились: “Ти походи, а потім я”. Ми всі головами збилися один до одного. Я попід стіною стояв. Ще коли нас підводили сюди, я помітив кукурудзу і тин, щоб худоба не заходила. І почав я думати, думати, думати. Присів навпочіпки й почав крок за кроком пробиратися попід стіною. Ліхтар б’є в очі... Тоді я ліг на землю. Він собі шльопає там, а я собі потихеньку повзу до краю стіни. Повзу. Це було якесь звіряче терпіння, щоб не зірватися. Але невпинно думка працює: “Це потрібно, щоб я вийшов звідси. Я вийду звідси... Я вийду звідси...” Працюю очима і повзу... І ось нарешті я сконцентрувався, немов та пружина. Тільки він пішов у той бік, я так рвонув!.. Як через огорожу перемахнув – не пам’ятаю... Тільки його крик: “Гальт!”... Не знаю, як опинився далеко за селом. Де я? Що зі мною? Така тиша навколо. Дощу вже немає. Чорні хмари, але за ними проглядає місяць. І тут тільки пригадав і про наган, і про свій комсомольський квиток, що примотав до ноги... Йшов додому впродовж трьох місяців. Народ тоді ще був неналяканий. Допомогали...» [30].

Так сталося, що іншу свою доленосну втечу Галяпа здійснив уже як остарбайтер – наприкінці травня 1942 р., з робочого табору заводу «Едмунд Беккер і К^о» м. Лейпциг (нині федеральна земля Саксонія, ФРН). Він був заарештований наступного дня й запроторений до концтабору Бухенвальд (нині федеральна земля Тюрингія, ФРН), де перебував два з половиною роки. Із цих втеч зробив висновок: «Ніколи не треба здаватися, інакше – кінець. Але за першим емоційним покликом діяти ніколи не можна» [30].

Киянин, старший червонофлотець Іван Жеребко, флагманський електрик канонерського човна «Каганович» Дніпровського загону Пінської військової флотилії, потрапив у полон разом із бойовим товаришем, артилеристом Миколою Ісаєвим у районі м. Бориспіль (нині Київської області) 20 вересня 1941 р. Вони одразу почали шукати щонайменшу можливість для втечі. Ось як він згадував про це: «Бориспіль. Оголосили, що “охочі” вийдуть за межі табору збирати трупи вбитих коней. Ми з Миколою зуміли потрапити до цієї робочої команди лише з єдиною метою – втекти. Втекли, але через добу вже знову опинилися за колючим дротом – у Дарницькому лісі. “От доля”, – подумав я мимоволі... Коли був підлітком, то влітку наш 136-й Наддніпрянський територіальний полк розміщував у цьому лісі літні табори... Майже щоранку в таборі після прибирання трупів фашисти набирали з тих полонених, які ще рухалися, команду, яку

виводили на роботу за межі табору. Наступного ранку ми з Миколою увійшли до такої команди і під охороною автоматників були відправлені на роботу. По дорозі ми вивчали все, що бачили. Ми повинні були возити колоди на залізниці. На вантажівках відкривали борти й навантажували колоди, потім їх зв'язували дротом. Для відвантаження на колоди сідали двоє, а в кабінку – автоматник. У лісі машину кидало, бо чи не на кожному кроці об'їжджали глибокі воронки від розриву снарядів. Німець став уважніше дивитися за дорогою. А ми вже заздалегідь розкрутили дріт і лише очікували моменту. Попереду густі соснові зарості. Різкий поворот. Ми пустили дріт і натиснули на верхню колоду. Ми – в один бік, а колода з німцями – в інший... Скільки ми бігли, не пам'ятаю...» [32].

Повернувшись до рідного міста, Іван Жеребко узяв активну участь у підпільній роботі.

Старший лейтенант Микола Григор'єв разом зі своїм товаришем по полону, одеситом, капітаном Григорієм Гончаруком десятки разів обговорював варіанти втечі з Володимир-Волинського офлагу. Вирішили, що найреальнішим буде потрапити в команду до м. Ченстохова (нині Силезьке воєводство, Республіка Польща), а дорогою виламати дошки підлоги вагона й кинутися між рейок. Навіть «озброїлися»: під час чергової «розминки» з перенесення тягарів відбили від проржавілої броні пару сталевих «зубів» і позамотували їх під онучами на ногах. Час ішов, а на транспорт нікого не відправляли. Навпаки, до табору почали дедалі частіше прибувати транспорти з полоненими, «харківськими» або «севастопольськими». Коли пізно увечері 18 листопада 1942 р. один із таких ешелонів прибув до табору і друзі побачили, як його комендант і поліцаї масово розстрілюють новоприбулих «харківських», де переважно були інваліди, вони вирішили: «Усе! Далі терпіти не можна». Про те, за яких обставин пощастило втекти наступного дня, Григор'єв згадував так: «На шиккування у зв'язку з хворобою не вийшло троє “кавказців”. Отже, необхідна заміна. Ми з Гришею робили ривок, як і багато інших, до заповітного чорного “квадрата” на плацу... Ще ривок!.. Поліцай ударом палиці розбив наші зчеплені руки. Озирнувся – поліцаї відтісняють всіх інших від головної брами, я – в “квадраті”, а Гриші немає. Хотів ще раз пошукати його очима в натовпі, але нас уже погнали на роботу. На двадцять полонених – сімнадцять охоронців. Багнет упирається в спину. Бігли разом... двісті метрів – і вуличка, за нею – залізниця, ще сто метрів – і дров'яний склад. “Темпу! Темпу!..” Брама. За нею огорожені залізничні рейки. Вагони з дровами і штабелі дров уздовж високого паркану з гострими “зубами” – по них угорі в один ряд колючий дріт. Занепав духом: “Знову за решіткою!”. Але мозок і надалі напружено працював: де розставлені пости охорони, куди вони підуть грітися, їхній маршрут... Полонені зібрали дрова, розкидані попід вагонами, по ланцюжку склали їх у штабелі, а потім піднялися на вагони. Треба було відкидати дрова подалі від коліс, а я постійно губив їх під самими колесами, а деякі навіть зачухувалися під вагон. Отже, план утечі був готовий. Непомітно для всіх я спустився донизу та пірнув під вагон. У цей момент мене прикривали навалені

мною туди дрова, а позаду – штабелі дров і паркан. Охоронець ішов уперед, а я за його спиною також рухався уперед, а коли він повертався – вдавав, що присів по нужді. Дочекавшись чергового повороту охоронця, я перебіг на інший штабель, тільки тепер до самого паркану. Розмахнувся, перекинув торбу і знову присів, збираючись із силами. Озирнувся, вискочив на штабель, схопився за паркан, а його “зуб” тонкий, немов фанера, і тягнеться. Ще ривок – зачепився за дріт. Вже голова на волі, а ноги не слухаються. Якби в цей момент охоронець озирнувся, але він не озирнувся. Останнім напруженням волі підтягнувся – і повалився по той бік паркану...» [17].

У березні 1943 р. Григор'єв перейшов лінію фронту й воював до кінця війни.

Про організований опір полонених Богунського табірної лазарету змістовно засвідчив луганчанин, кадровий працівник НКВС Омелян Авдеев (у полоні назвав себе «Ведмідь Михайло»). Навесні 1942 р. він увійшов до складу штабу групи підпільників цього лазарету, що поставили собі за мету вийти на волю через підкоп. Гадаємо, варто назвати найголовніші етапи та особливості тієї фантастичної роботи: «Риття підкопу тривало рівно 3 місяці: з 28/XII 1942 р. до 28/III 1943 р. Довжина підкопу – 71 метр. Роботу виконували тільки вночі. Зазвичай починалось о 10–11 годині вечора та закінчувалось о 3–4 годині ранку. Усі учасники підкопу, крім тих, хто працював на кухні, були виснажені, сили їхні були надломлені пораненнями, хворобами, голодом і знуцаннями... Усе це ми враховували, і тому кожен учасник виходив на роботу через день (правильніше – через ніч)... Люди розподілялися приблизно так: 2 особи були в охороні, 4 особи позмінно копали землю й навантажували мішки в забої, а решта тягали мішки із землею й виконували інші роботи (обертали вентилятор, кріпили стелю підкопу і т. ін.)...» [16]. До виходу з підкопу готувалося 90 осіб, але внаслідок зради в ніч на 6 квітня 1943 р. до плити вихідного люка пробралось лише 17, тоді як змогли вийти на волю лише четверо з них. Важливо зазначити, що цей яскравий вияв непокори полонених ворогові, їхня сила, терпіння, кмітливість і винахідливість в ім'я волі не залишилися непоміченими серед в'язнів інших таборів, а у Володимир-Волинському таборі та «Грослазареті» в м. Славута досвід «богунців» був утілений у життя. Саме через ці табори транспортували до Німеччини покараних за підкоп, зокрема Омеляна Авдеева.

У спогадах Андрія Пирогова наведено чимало прикладів про те, як його товариші по полону намагалися втекти: спочатку під час транспортування з Керчі до Володимир-Волинського офлагу (грудень 1942 р.), а потім – до пересильного табору в Ченстохові (березень 1943 р.). Йому особисто вдалося здійснити групову втечу в червні 1943 р., коли він працював у сільськогосподарській команді робочого табору м. Штаргардт поблизу Берліна. Він так згадував про це: «Я дав сигнал, і ми побігли. Охоронець озирнувся, а ми біжимо. Він не одразу зрозумів, у чому річ, а коли зрозумів, то ми вже були в лісі. Крім того, він боявся, що інші також розбіжаться, тому й не переслідував. Отже, ми все розрахували правильно». Спочатку їхній план утечі вдався, але надалі вони заплуталися:

у який бік бігти, де ховатися. Їх схопили за 5 км від табору і як покарання повернули до основного табору в Штаргардті. Водночас Пирогов був настроєний оптимістично: «Однак наша втеча стала в якомусь сенсі поштовхом для військовополонених, хлопці після нас також намагалися втекти, щоправда, невдало. У всякому разі початок був покладений» [46].

Зокрема, слід відзначити такий уривок з інтерв'ю Андрія Пирогова Сергію Смирнову: «Виявляється, що в Штургардті вже була створена підпільна організація. Очолював її “дядя Стюпа”... Я дістав завдання дізнатися, чому деякі запишуються в “ту” армію. Пам'ятаю, приїжджали Власов і Нарішкін. Їм влаштували обструкцію, закидали камінням. І все-таки вони зуміли зібрати осіб сорок. Їх добре одягнули, почали добре годувати. Серед них був і старший лейтенант, здається, непогана людина. Він сказав мені: “Так ми ж усе одно загинемо”. – “Хтось загине, а хтось – ні. Війна, чого ти хотів? А те, що ти робиш, це пряма зрада. Ти ж підеш убивати своїх”. – “Ні, – каже, – ми візьмемо зброю і спрямуємо її проти німців”. – “А ти не сподівайся, що тобі це дадуть зробити”. Погодився...» [46].

Зрозуміло, що єврею, старшому лейтенанту Михайлу Рибчинському, який потрапив у полон у боях на харківському напрямі в травні 1942 р. й зумів записатися як росіянин (він був киянином), було особливо важко постійно підтримувати цю легенду впродовж поневірянь по пересильних таборах, зокрема в м. Лозова (нині Харківської області), м. Володимир-Волинський, а також концтаборах Ченстохови та Гаммельбурга (нині федеральна земля Нижня Франконія, ФРН). Однак він не відмовився зробити критичні зауваження щодо вербувальників до Російської визвольної армії в жовтні 1944 р., тоді бранець працював на фарфоро-фаянсовій фабриці м. Карлові Вари (одна із зовнішніх команд Гаммельбурга; нині Чеська Республіка). Із інтерв'ю Михайла Рибчинського співробітнику Меморіалу: «Якось приїздить майор, на стрічці написано “РОА”, починає агітувати до армії Власова. Але ми не йшли. Раз приїхав – ніхто. Удруге – ніхто. І ось ми сидимо і слухаємо вже втретє. Хлопці мені: “Чого ти, Михайле, мовчиш? Скажи йому щось!”. Я й кажу: “Ну, добре. Російська визвольна армія. А чому тоді ви носите чужинську форму? Я так розумію, якщо офіцер одягає чужинську форму, він – зрадник”. Есесівець перепитав: “Що сказав старший лейтенант?”. Йому переклали. А дві доби потому прийшов охоронець (вони змінювались через дві доби): “Ти, старший лейтенанте, погано сказав”. Отож і забрали мене в гестапо в Карлові Вари» [37].

У ніч на 2 лютого 1945 р. Михайло Рибчинський був серед учасників масової втечі радянських військовополонених, в'язнів блока № 20 (блок «смертників») концтабору Маутгаузен (нині м. Маутгаузен, федеральна земля Верхня Австрія, Республіка Австрія). Врятувався за допомогою австрійської родини Лангталлерів, яка переховувала його з Миколою Цемкалом, учасником утечі, на хуторі поблизу с. Вінден.

Отже, презентовані стратегії виживання українських бранців хоч і не вичерпують різноманітності індивідуальних моделей поведінки представників

цієї категорії наших співвітчизників в екстремальних умовах полону, утім, вони, гадаємо, є досить типовими та дають змогу наблизитися до розуміння відповідної проблематики. Національна ознака відіграла роль у звільненні частини полонених на початку війни. Утім, вони, так само, як і більшість інших персоналій, змогли гідно подолати будь-які надзвичайні обставини полону насамперед тому, що люди допомагали одне одному. Серед їхніх однодумців або рятівників нерідко були колишні товариші по службі, товариші по полону, табірні медики-підпільники, зовсім незнайомі патріоти з місцевих мешканців. Через брак джерельних відомостей важко об'єктивно оцінити наведені приклади моделі поведінки тих, хто виживав будь-якою ціною або вимушено переходив на службу до гітлерівців. Хто знає, яким був їхній кінцевий вибір між колабораціонізмом та опором?

Джерела та література:

1. Коваль Михайло. Військовополонені – жертви війни // *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.* – Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Довідкова картка Кальченка Володимира // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ).* – Генеральний каталог.
3. Довідкова картка Карпенка Миколи // *Фонди НМІУДСВ.* – Генеральний каталог.
4. Довідкова картка Сліпченко Людмили // *Фонди НМІУДСВ.* – Генеральний каталог.
5. *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)* // Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000. – 204 с.
6. Дубик Марина. Реалізація стратегій виживання в місцях ув'язнення на окупованій території України у 1941–1944 рр. (на матеріалах листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення») // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 16. – С. 88–93.
7. Запис бесіди Смирнова Сергія з Алексєєвим Іваном. 1963 // *Фонди НМІУДСВ.* – КН-218275/1–2. – Д-36435/1–2.
8. Запис бесіди Смирнова Сергія з Цемкалом Миколою. 1963 // *Фонди НМІУДСВ.* – КН-207965/2 – Д-33435/2.
9. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років».* – К., 2011. – 348 с.
10. Кондратюк А. «Норд 365 офлаг» бореться / А. Кондратюк. – Луцьк, Надстир'я, 1995. – 70 с.
11. Кондратюк А. Ми гинули, щоб не загинути / А. Кондратюк. – Луцьк, Надстир'я, 2004. – 76 с.
12. Король В.Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.
13. Левикін В., Пастушенко Т. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси / Голова редкол. В.А. Смолій, відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 340–385.

14. Лисенко Олександр. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К., 2011. – С. 14–18.
15. Лисенко Олександр. Проблема військового полону як предмет соціальної та усної історії. Деякі питання методології // Олександр Лисенко; Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін. – К., Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 5–12.
16. Лист Авдєєва Омеляна Смирнову Сергію. 1963 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218276. – Д-36469.
17. Лист Григор'єва Миколи Смирнову Сергію. 1960 // Фонди НМІУДСВ. – КН-211147. – Д-37618.
18. Лист Киталова Володимира Смирнову Сергію. 1963 // Фонди НМІУДСВ. – КН-217906. – Д-36323.
19. Лист Котляра Григорія Кондратюку Андрію. 1966 // Фонди НМІУДСВ. – КН-221144. – Д-37616.
20. Лист Кулинської Віри Смирнову Сергію. 1968 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269645. – Д-68734.
21. Лист Кухаренко Ганни Смирнову Сергію. 1958 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218282. – Д-36475.
22. Лист Лесяка Петра Смирнову Сергію. 1963 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218385. – Д-36478.
23. Лист Нороха Олександра Смирнову Сергію. 1966 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269234. – Д-68487.
24. Лист Панкової Ганни Смирнову Сергію. 1962 // Фонди НМІУДСВ. – КН-219280. – Д-36473.
25. Лист Пинчука Дмитра Смирнову Сергію. 1958 // Фонди НМІУДСВ. – КН-217907. – Д-36322.
26. Лист Романченко Оксани Смирнову Сергію. 1958 // Фонди НМІУДСВ. – КН-224882. – Д-39104.
27. Лист Соколової Людмили Смирнову Сергію. 1960 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218281. – Д-36474.
28. Матеріали Байди Марії. 2001 // Фонди НМІУДСВ. – КН-216307. – Д-35837.
29. Матеріали Бацули Михайла. 1943–1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-215498. – Д-35402.
30. Матеріали Галяпи Володимира. 2005 // Фонди НМІУДСВ. – НД-27870/2.
31. Матеріали Герасимова Миколи. 1940 // Фонди НМІУДСВ. – КН-211711. – Д-34541.
32. Матеріали Жеребка Івана. 2002 // Фонди НМІУДСВ. – НД-26771/1.
33. Матеріали Імчука Миколи. 1972 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269640. – Д-68729.
34. Матеріали Кашинцева Івана. 1941 // Фонди НМІУДСВ. – КН-223824. – Д-38645.
35. Матеріали Квятковського Костянтина. 1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-49600–49599. – Д-11011–11010.
36. Матеріали Кшановського Станіслава. 2011 // Фонди НМІУДСВ. – КН-255780. – К-26152.
37. Матеріали Сольського Якова. 2000 // Фонди НМІУДСВ. – КН-219341. – К-24935.
38. Матеріали Рибчинського Михайла. 2005 // Фонди НМІУДСВ. – КН-224404/1–2. – ЗК-1093/1–2.
39. Матеріали Худякова Федора. 1960-ті // Фонди НМІУДСВ. – КН-224725. – Д-35192.
40. Матеріали Юренка Семена. 2002 // Фонди НМІУДСВ. – КН-221099. – Д-37596.

41. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Державне вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 19.
42. Пастушенко Тетяна. Військовий полон на території райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – Вип. 19. – С. 172–184.
43. Пастушенко Тетяна. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: (червень – грудень 1941 р.) / Т. Пастушенко // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Всеукраїнська спілка краєзнавців, 2011. – № 2. – С. 116–125.
44. Пастушенко Тетяна. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К., 2011. – С. 18–28.
45. Пастушенко Тетяна. Історіографія та джерела з історії працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України // Сторінки воєнної історії України. – 2016. – Вип. 18. – С. 35.
46. Стенограма бесіди Смирнова Сергія з Пироговим Андрієм. 1964 // Фонди НМІУДСВ. – КН-221145. – Д-37617.
47. Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 336 с.
48. Федько А.В., Федько Ю.М., Каліберда Ю.Ю., Гергієва А.Л. Український Червоний Хрест: спроба організації та діяльності на території України (липень 1941 – серпень 1942 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/28_NIOXXI_2008/Istoria/35572.doc.htm. – Назва з екрана.

© Валентина СМІРНОВА

О СТРАТЕГИИ ВЫЖИВАНИЯ УКРАИНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(по материалам фондов Национального музея истории Украины
во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс)

Дана характеристика общим особенностям коллекции материалов советских военнопленных украинского происхождения в фондах Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс. Рассмотрены наиболее информационно содержательные документальные свидетельства персоналий, которые освещают разнообразие моделей их поведения в экстремальных условиях плена, даже в очень узких рамках выбора между смертью и выживанием.

Ключевые слова: Вторая мировая война, украинские пленные, стратегии выживания, документальные воспоминания.

© *Valentyna SMIRNOVA*

**ABOUT SURVIVAL STRATEGIES OF UKRAINIAN PRISONERS
OF WAR DURING THE SECOND WORLD WAR
(using the Materials of the Fund Collection of the National Museum of
the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex)**

The author characterizes the general features of the materials that belonged to the Soviet prisoners of war with the Ukrainian origin from the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex. The author studies the most informative documentary evidences of personalities that clarify their different behavior patterns in extreme conditions of captivity facing very limited choice between death and life and the price for a bad choice.

Keywords: *World War II, Ukrainian prisoners, survival strategies, documentary memories.*